

- **Mit jelent számodra az értelmiség fogalma, illetve mit jelentett szerinted értelmiséginek lenni a rendszerváltás időszakában?**

Na ez az, amivel nemigen szoktam foglalkozni. Számomra adott volt az értelmiségi szerep, hiszen egy sokgenerációs értelmiségi családba születtem. Otthon egy háromezer kötetes könyvtárban nőttem fel, bár csak meglehetősen későn kezdtem el olvasni. Az értelmiségi szerep az életem különböző korszakaiban nem választásként, hanem a belőle fakadó morális döntésként jelent meg: vagyis, hogy megalkuvás nélkül vállaljuk-e amit a világról gondolunk az ebből fakadó következményekkel együtt.

- **Mik voltak ezek a morális döntések, dilemmák, amik eldöntötték számodra az értelmiségi, vagy épp a politikusi szerephez tartozást?**

Alapvetően cselekvő alkat vagyok, tehát soha sem kívántam ezeket a szerepeket élesen szétválasztani, hanem mindig a helyzet hozta azt, hogy éppen a szemlélődés vagy a cselekvés dominált abban, amit csináltam. Az életemet, a gondolkodásomat alapvetően három esemény határozta meg, az első egészen kiskori, 6 éves voltam, amikor az apámat, aki a Vígszínház igazgatója volt, Aczél György eltávolította a színház éléről. A második fordulópont 1971-72-ben jött, amikor előfelvételiként Hódmezővásárhelyen töltöttem a katonai szolgálatom, ahol az első két hónap során lelepleztük a századunknál és a zászlóaljnál kiépített besúgóhálózatot. A harmadik mozzanat pedig az egyetem elvégzése után, 1979-ben volt, amikor mondjuk úgy, hogy csatlakoztam a demokratikus ellenzékhez.

- **Milyen fordulatot hozott ez a három meghatározó történés? A 6 éves kori meglehetősen korainak tűnik, emlékszel arra, mi fogalmazódott meg benned ekkor?**

A 6 éves kori élmény az igazságtalanságról szólt. Az akkori vélekedések szerint apám volt a legsikeresebb színházigazgató, egy 1958-as közvélemény-kutatás szerint az általa vezetett színház volt a legnépszerűbb, a statisztikák szerint a leglátogatottabb, s közel állt az önfenntartáshoz. Apám autonóm személyiség volt, nem volt párttag, és az egyetlen, akit 1956-ban a forradalmi tanácsok az összes színigazgató közül a helyén hagytak. A Néphadsereg Színházból – bár a Vígszínház nevet még nem adhatta vissza –, ő csinált polgári színházat. Ha apám karakterét nézzük, egyszerre volt arisztokratikus és puritán, valamint szemléletében ateista, polgári radikális. A velem szembeni elvárása iskoláskoromtól mindig a minőség volt. Ha bármiről írtam, vagy véleményt formáltam, nem a véleményemet akarta meghatározni, vagy befolyásolni, hanem csak a kifejtés minősége érdekelte.

Apám elbocsátásának gyerekkori élménye egy magától értetődő szembeállást eredményezett érzelmileg már akkor is bennem. Persze ennek akkor még nem volt semmilyen ideológiai töltete. Ilyesmiről csak a gimnázium időszakától érdemes beszélni, és ez a lázadó alkatnak egy baloldali ideológiai töltetet adott, melyben a „rendszer ideáljait” állítottuk szembe annak tényleges gyakorlatával, és kértük rajta számon. Ebben az időben, a '60-as évek második felében, természetesen mindenki KISZ-tag volt. De itt is feszegettük a kereteket, az első gimnáziumban az osztály KISZ-titkárát megbuktattuk, mert mostani kifejezéssel élve autokratikusnak találtuk a vezetési stílusát. Létre akartuk hozni az úgynevezett vertikális alapszervezeteket, ami azt jelentette, hogy szabadon lehessen

¹ Az interjú a 2019. augusztus 14-én lezajlott beszélgetés szerkesztett változata.

választani, ki milyen KISZ-szervezethez tartozik, így kívántunk szakítani az egy osztály egy szervezet elvvel. Ezt az iskola vezetése nem engedte.

Én egész kiskoromban régész kívántam lenni, de később a lázadó természetem miatt a történelem felől az érdeklődésem a jelenkor felé fordult, és harmadikos gimnazista koromban úgy határoztam, hogy szociológus leszek. De ekkor még nem tanítottak szociológiát az egyetemen, és a gimnáziumban sem engedtek létrehozni szociológiai munkacsoportot. Ugyanakkor a Fazekas Mihály Gimnázium egy versenystálló volt, és az országos középiskolai tanulmányi versenyeken az osztályból nagyon sokan jó eredményeket értünk el, én például negyedikes koromban második lettem történelemből. Éppen 1971 volt az az év, amikor az MSZMP-be való belépés korhatárát 21 évről 18 évre szállították le, és az iskolai vezetés úgy gondolta, felajánlásokat kell tennie ezen a téren, és bár renitensként voltam számon tartva, de a versenyeredményem miatt közte voltam annak a 8 diáknak, akiket az MSZMP tagjának javasoltak. Ebből a 8-ból 7 be is lépett, én ezt elutasítottam. Akkor még a baloldali indíttatású világnézetem a körül a kérdés körül forgott, hogy összhangba lehet-e hozni a rendszer hivatalosan vallott ideáljait a gyakorlatával. Ilyen értelemben – bár ez természetesen akkor nem fogalmazódott meg így bennem –, az elemző értelmiségi szerep nem vált külön a cselekvő politikai szereptől. Számomra a katonaságnál – ez a második fordulópontra – vált nyilvánvalóvá, hogy a rendszernek mi a lényege. A besúgóhálózat leleplezése volt az első szociológiai vizsgálat, amit életemben folytattam. Nem akarom a teljes történetet elmesélni.² Ami ebből most fontos, hogy ennek a történetnek az volta tanulsága, és így politikai következménye számomra, hogy rávilágított: a rendszer reformálhatatlan. Ugyancsak a mából vett fordulattal azt mondhatom, rendszerkritikai alapra helyezkedtünk. Az egyetemi évek, majd az azt követő időszak lényegében arról szólt, hogy a marxista indíttatású kritikai alapállást hogyan váltotta fel egy liberális kritikai alapállás. A leszerelés után a bölcsészkarra kerültem, ahol akkor volt a delelőjén a reform-KISZ mozgalom. Három reform-KISZ-titkár követte egymást abban az időben – jellemző életutak egyébként – az első, akit azt hiszem, 1968 körül választottak meg, Atkári János volt, aki később főpolgármester-helyettesként dolgozott Demszky Gábor mellett, a második Margócsy István, aki az egyik legelismertebb irodalomtörténész, jelenleg is az ELTE-n tanít, a harmadik pedig Orosz István esztéta, aki már nem él. Ő volt 1981-től 1985-ig a feleségével, Békés Erzsébettel együtt az illegális szamizdat Beszélő első nyomdásza. Amikor ő lett KISZ-titkár, akkor voltam elsőéves és kerültem be a bölcsészkar reform-KISZ-vezetésbe. Ekkor hoztunk létre funkcionális alapszervezeteket. Ezeknek az volt a lényegük, hogy elszakadtak az egyetemi csoportstruktúrától. Ezt az egyetemeken azért nem kívánták engedni, mert ott is úgy épült fel a besúgóhálózat, hogy minden csoportban volt egy BM-ösztöndíjas besúgó, akiről természetesen nem tudtuk, hogy az. Tehát az új felállás megnehezítette volna a titkosszolgálati kontrollját ennek a kommunista párt transzmissziós szíj szerepére szánt szervezetnek.

1973 elejére aztán beindult az új gazdasági mechanizmus és a reformok elleni politikai támadás. Kis Jánosékat kitették a pártból, elveszítették állásukat, többek ellen – például Hegedüs András, Heller Ágnes, Konrád György, Szelényi Iván – eljárások indulnak. Harasztit a Darabbér című munkájáért perbe fogták. Ebben a helyzetben kellett felmutatni azt, hogy azoknak a nézeteknek, amelyek ellen a párt harcol, ez itt a materializálódása: mi voltunk azok, akikben a rendszerellenes ideológia testet öltött. Ez véget is vetett annak az illúzióknak, hogy a kritikus értelmiségi pozíció átvihető egy cselekvő politikai pozícióba (is) a rendszer

² Részletesen ld. Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988) Interjúk. T-Twins Kiadó, 1995., interjú Magyar Bálinttal (1993. január) 344-345. o.

keretein belül. Maradt a társadalomtudósi pozíció. Az egyetem után, 1977-ben az MTA Világgazdasági Kutató Intézetébe kerültem. Ekkor már felmerült a saját korosztályomban az erkölcsi dilemma, hogy elmehetek-e egy akadémiai intézetbe, nem elárulása-e ez annak, amit egyébként képviselek, persze nem mintha lett volna nagyon más választás. Kelet-európai sztálinizmus történettel kívántam foglalkozni, s azt megmondták, hogy az ELTE-n ezt nem tehetném. Diákoktól elzártan egy akadémiai intézetben talán igen.

- **A demokratikus ellenzéki tagok egy részének is állami állása volt, hiszen nem lehetett más. Kivéve azokat, aki kikényszerültek ebből...**

Igen. Én akkor azt a mércét állítottam fel magamnak, hogy nem vagyok hajlandó öncenzúrára, és száműzöm a vörös kategóriákat az elemzésekből. Ha felszabadítja az ember magát ezzel, akkor a labda hirtelen a másik térfele pattog, vagyis hogy a hivatalos vezetés dolga, hogy meddig tűri ezt.

- **E tekintetben szerencsének mondható a helyzeted, ugyanis mindvégig meg tudtad őrizni a kutatói állásodat, még ha változásokkal, váltásokkal is...**

Váltásokkal, vagyis kirúgásokkal, de így van, igen, csupán pár hónapot voltam állás nélkül. A Világgazdasági Kutató Intézetnél az első munkám a lengyel mezőgazdasággal foglalkozott (miért nem lehet téveszesíteni, kollektivizálni a lengyel mezőgazdaságot, illetve, hogy miért nem is érdemes, miért lenne káros), ami később a doktori dolgozatom is lett. Ez a könyvem akkor intézeti belső kiadásban 160 példányban jelent meg, a következő országtanulmány tárgya Csehszlovákia volt, én ott a csehszlovák társadalmi struktúra 1945 utáni fejlődésével, átalakulásával foglalkoztam. Az erről készült tanulmányom 25 fénymásolt példányban jelent meg, az ehhez készült fordításokból álló szöveggyűjtemény pedig mindössze 5 példányban. A harmadik munkám a román és bolgár sztálinista iparosításról szólt, azt már csak 10-15 példányban jelent meg. Ez jelezte is a munkáimmal kapcsolatos toleranciaszint változását. A végén egy lengyelországi utam és az ottani Szolidaritás-kapcsolataim miatt – amit most nem részletezek –, a BM utasítására kirúgtak az intézetből. Ami ennek nyomán a jövőben is hangsúlyos szerepet kapott a döntéseimben, egyrészt, hogy az ember tartja-e magát a saját belső értékrendjéhez, amiből nem enged, bármi is a következménye – ezt teljesítettem, így amikor kirúgtak, a barátaim meg voltak elégedve velem. Másrészt, hogy van-e egyfajta értelmiségi szolidaritás. Ez esetemben ugyancsak szerencsésen alakult, ugyanis a kirúgásom után jelentős közgazdász értelmiségiek tiltakoztak nyilvánosan az ügy miatt (Jánosi Ferenctől Tardos Mártonon, Bauer Tamáson, Szalai Erzsébeten, Juhász Pálon át Mihályi Péterig – reprezentatív társaság), illetve a saját intézetem KISZ-szervezete is tiltakozott. A szolidaritás más módon is megnyilvánult. Még 1973-ban elsőéves egyetemistaként részt vettem kérdezőbiztosként a Szelényi-féle falufelmérésben, ahol megismerkedtem Manchin Róberttel, a vizsgálat szervezőjével. 1981-ben ő a Hankiss Elemér-féle értékszociológiai műhely munkatársa volt, és ők felajánlották, hogy felvesznek. Még arra is készek voltak, ami rendkívüli bátorságra vallott, hogy nem kifogásolták, hogy végigvigyem az addigi munkahelyem elleni munkaügyi peremet, bizonyítandó a kirúgás politikai jellegét. Ennek a kirúgásnak a példastatuálás is fontos eleme volt, ugyanis ekkor igyekeztek elejét venni annak, hogy az akkor még csak bontakozóban lévő demokratikus ellenzékkel kapcsolatot építsenek ki a hivatalos státuszban lévő értelmiségi kutatók. Fél évig voltam a kutatócsoport tagja, mert jött egy átszervezés, amikor a műhely a Vitányi Iván vezette intézetből az MTA Szociológiai Intézetébe került. A kutatók közül Kulcsár Kálmán, a Szociológiai Intézet igazgatója csak engem nem volt hajlandó átvenni. Szentágotai János, az MTA akkori elnöke

korábban a kirúgásom miatti tiltakozásokra reagálva azt írta, hogy esetemben nincs szó politikai retorzióról, mert el tudtam helyezkedni. De most, hogy újra kirúgtak nem kívánt szégyenben maradni, s egy 3 éves akadémiai ösztöndíjat kaptam, amivel a Szövetkezeti Kutatóintézetben kezdhettem dolgozni. Pusztán azért, hogy ne legyek az Akadémiánál – ilyenre se előtte, se utána nem volt példa. Ha visszatérünk az értelmiség és az ellenzéki politizálás viszonyára, meg kell említeni, hogy akkor az intézeti életnek volt egy rendkívül fontos funkciója, a rendszerkritikai megközelítésnek is teret engedett, s hozzájárult egy közös rendszerkritikai nyelvezet megteremtéséhez. A magyar puha kommunista diktatúra sajátossága, hogy nem a művek megszületését akadályozta, hanem a megjelenését, és ez egy jelentős különbség az NDK-s, a csehszlovák, a román, vagy a bolgár viszonyokhoz képest. A megszületett műveknél a korlátozott nyilvánosságú intézeti viták a mintegy 100-150 fős „interdiszciplináris társaságnak” a mozgását, laza, a demokratikus ellenzékkal informális, privát kapcsolatban álló kapcsolatát eredményezte. A Világgazdasági Kutató Intézet vitáin több más intézet munkatársai is meghívottak voltak, megkapták az anyagot, megvitatták, és nemcsak az érdeklődés volt széleskörű, hanem az is, hogy elkezdtek beépülni egymás elemzéseibe azok, amik itt elhangzottak. A demokratikus ellenzék szellemi vezetése, ugyebár formális hierarchia, szervezet nem létezett, arisztokratikus társaság volt abból a szempontból, hogy intellektuális teljesítmény kellett ahhoz, hogy az informális hierarchiában presztízsed legyen. Amikor a Chartát üdvözlő 1977-es aláírás volt, melyet 35-en írtak alá, felmerült, hogy kibővítik a kört (ami végül is nem történt meg). Akkor még úgy éreztem, hogy én ezt nem írnám alá, mert még nem tettem le értelmiségiként semmit az asztalra, és nem pusztán egy aláírással akartam definiálni magam ebben a körben. 1979-re megváltozott a helyzet, a lengyel mezőgazdaságról szóló dolgozatom afféle belépő volt ebbe az intellektuális klubba.

- **Valóban szükséges volt, létezett ez a fajta informális elvárás, mint belépő, vagy inkább Te érezted, egyfajta belő késztetésként, hogy ez kell, ez szükséges ahhoz, hogy a demokratikus ellenzékhez tartozhass?**

Az értelmiségi és politikai szerep a családom történetében is szorosan összefonódott. De a lényeg az volt, hogy megtanuld, nem a pozíció határozza meg, hogy te ki vagy. Pozíció nélküli értelmiségiként is voltak „valakik”. Apám és nagyapám polgári foglalkozásúak voltak, az újságírói és színházi tradíciót jelentették a családban, az előtte lévő generációk azonban többnyire nyakig benne voltak a politikai életben. Ükapám, Szemere Bertalan volt, további négy felmenőm a kiegyezéskori parlamentnek tagja, mások főispánok, alispánok. Tehát gyerekként ebben a közegben nőttem fel. E mellett ugyanakkor hullámhegyek, hullámvölgyek jellemezték ezeket az életutakat. De ezek a felemelkedések-lecsúszások nem befolyásolhatták azt, ki is vagy valójában. Ha fent vagy, akkor nem kell urizálni, ha lent vagy, nem kell elveszettnek érezned magad. Ez ad egy tartást. Abban nevelkedtem, hogy a teljesítménynek jár tisztelet, nem a pozíciónak. Visszatérve a lengyel mezőgazdaság dolgozathoz, ez tényleg belépő volt, mert egyrészt a mezőgazdasággal foglalkozó irodalomban ilyen még nem volt, másrészt Bauer Tamás például ajánlott irodalomként használta a Közgázon tartott szemináriumain, az intézeti megjelenést követően pedig Kis János és Bence György keresett meg. Így 1979-ben már jó szívvel aláírtam a Vaclav Havelék bebörtönzése elleni tiltakozást, mert úgy éreztem, már valami saját teljesítményt is letettem az asztalra.

Itt jön a harmadik mozzanat, az aláírással lényegében feliratkoztam a rendszer ellenségeinek listájára. Ez persze egzisztenciálisan kockázatos volt, de morálisan megkönnyített mindent,

mert a hatalom, a kollaboráns és az ellenfél hármasszereposztásában a hatalom az ellenségnek tekintett ellenfelet már nem környékezi meg, nem akarja lefizetni. Ennek tényleg felszabadító hatása volt. Ha az értelmiségi lét és politika kapcsolata felől nézzük újra a kérdést, akkor egy diktatúrában arról van szó, hogy az öncenzúra nélküli szerepeddel már politizálsz. Ebből a szempontból két jelentős kérdés merül fel: hányan hajlandók öncenzúra nélkül beszélni, és hogy kialakul-e egy közös rendszerkritikai nyelv. Lényegében a '80-as évek semmi másról nem szól értelmiségi vonalon, mint ennek a közös, rendszerkritikai nyelvnek a kialakulásáról, ami a marxizáló kritikai nyelvről átvitt a liberális demokráciák értékrendjének nyelvére. A rendszerkritikai közös nyelv egyben erős értékrend egységesítő hatással is rendelkezett, legalábbis az értelmiség körében. Ennek a hatása a rendszerváltásra is jelentős, de bizonyos értelemben előidézi azt a helyzetet, amit történelmi félreértésnek hívok. Nevezetesen, hogy oly mértékben vált uralkodóvá ez a liberális, racionális, szekuláris rendszerkritikai nyelv, hogy azt a képzetet keltette, mintha a nyelvhez inherensen tartozó értékstruktúra a társadalomban is ilyen általános lenne. Holott a kettő majdhogynem köszönőviszonyban sem volt egymással, és ez a '90-es évek elején nyilvánvalóvá is vált.

- **Szerinted ez a nyelvi „leuralás” hiba volt és lehetett volna másképp, vagy szükségszerű volt, hogy így alakuljon?**

Szerintem ennek így kellett lennie, mert ha nem a vége felől nézzük az eredményt, hanem az elejéről, akkor ugye az volt a cél, hogy megtaláljuk, mi az a nyelv, mi az az ideológiai keret, ami elősegíti azt, hogy ne állandóan a rendszer megreformálásáról beszéljünk, és ennek az illúziójával le lehessen számolni. Bizonyos értelemben a magyar demokratikus ellenzék paradox mód abban a tekintetben is hátrányban volt, hogy az új gazdasági mechanizmus létezett (ez más szocialista országokban nem volt), ugyanis ez azt a képzetet is keltette például a reformközgazdászok egy jó részében, hogy kisebb-nagyobb lépésekkel mindig közelíthetünk a piacgazdasághoz, érdemi privatizálás nélkül, magyarul, lehet magántulajdon nélkül is piacot szimulálni. Ez a képzet nálunk sokkal tovább fennmaradt, mint mondjuk a csehszlovák ellenzék esetében, ők már a '70-es évekre leszámoltak ezzel az illúzióval. Nálunk viszont kissé egyenlőtlen fejlődés mutatkozott a rendszer politikai és gazdasági kritikája között, és ez csak a rendszerváltás programjára, az SZDSZ Kék könyvére ért össze, amikor világosan leszögeztük egy politikai programban, hogy nincsen harmadik út, mert a harmadik út a harmadik világba vezet. Még az 1987-es *Társadalmi szerződés* programja is fenntartotta a gazdaság vonatkozásában a jugoszláv típusú öngazgató modell illúzióját, igaz, akkor még mindig csak a lengyel ellenzékétől átvett ún. új evolucionizmus stratégiájának látszott esélye. Ez a stratégia ugyebár arra épült, hogy a formális jogot használva kell nyomást gyakorolni a hatalomra, de kívülről, egyre tágítva a rendszer kereteit.

- **Az előbb említetted, hogy értelmiségiként mégiscsak egy politikusi szerepbe léptetek bele a demokratikus ellenzékkel. Ez szükségszerűség volt, egyszerűen nem volt más, aki ezt a szerepet felvállalja, vagy mi volt az, ami ezt az értelmiségi kört arra sarkallta, hogy ebbe a szerepbe belelépjen? Nálad egyértelműen ez egy belső, morális motiváció volt...**

Morális motiváció és azután, hogy feliratkozol a rendszer ellenfeleinek a listájára ugye már nincs kérdés. Jelentős, nem pusztán értelmiségi bázisa a kommunista rendszerrel szembeni fellépésnek csak Lengyelországban volt, de ott is a KOR intellektuális hozzájárulása kellett ahhoz, hogy formát, ideológiát adjon az ellenzékiségnek. Magyarországon más volt a helyzet, mert az új gazdasági mechanizmus, a kádári puha diktatúra fontos alapelve volt, ha tetszik

'56 tanulságaként, hogy az életszínvonalnak folyamatosan emelkednie kell, másrészt pedig volt egy levezető szelep, részben a háztáji gazdálkodással, részben az ún. fusizás, a szürkegazdaság, majd a gmk-k vonalán, tehát az önkiszákmányolás révén előrébb lehetett jutni anyagilag. Lengyelországban ilyen levezető szelep nem volt.

A saját helyzetemet tekintve, a demokratikus ellenzékhez való csatlakozással, 1979-től elkezdődött egy direkter politikizálás. Azt kell, hogy mondjam, nem az határozta meg az életemet, hogy politikusi vagy értelmiségi szerepet viszek-e, hanem a történések és a feladatok. 1981-től gyakorlatilag három párhuzamos életem volt, a konspirált ellenzéki, a nem konspirált ellenzéki és a kutatói, értelmiségi. A konspirált ellenzékbe tartozott az, hogy 1981-től, amikortól a Beszélő előkészületei zajlottak, Orosz István és Kis János, vagyis a nyomda és a Beszélő szerkesztősége között voltam összekötő 4 éven át. Ez oly mértékben volt konspirált, hogy az akkori élettársam, későbbi feleségem, Halustyik Anna, illetve Kis János és Orosz István tudtak csak róla. A nem konspirált, látható ellenzéki szerepem abból állt, hogy aláírtam a tiltakozásokat és az egyik 25-ös elosztóként a Beszélő elosztó hálózatának tagja voltam. Így még a demokratikus ellenzék tagjai is amolyan belvárosi úrigyerekként tekintettek rám, aki szerencsés, mint a macska, mindig a talpára esik – kirúgják, de lesz állása. A harmadik „életem” a különböző kutató intézeteknél végzett munkám volt, valamint a Medvetánc³. A Medvetánc létrejött Miklós Tamás érdeme, aki talált egy az ELTE KISZ bizottságának szóló lapalapítási engedélyt, nem ő kérte, ott hevert valahogy, és erre ráépítette a lapot. A Medvetánc 1200-as példányszámmal indult, 1989-ig, amíg megjelent, 6000-es példányszámra ment fel. Nem volt utcai terjesztése, csak egyetemeken lehetett kapni, de elkelt ebben a mennyiségben. A szerkesztésben – mindig a betiltás határán táncolva – szakítottunk azzal a gyakorlattal, hogy kiegyensúlyozzuk a cikkeket, tehát, hogy egy kritikai mellett jön egy benyalós. Tudtuk, hogy bizonyos témákat nem lehet érinteni, de ami témát bevettünk, abban nem volt öncenzúra. Így eljutottunk oda, hogy például az 1986-ban '56-ról tartott ellenzéki konferencián elhangzott előadások, így Kis Jánosé, Mécs Imréné két évvel később – természetesen a szamizdat kiadás után – itt jelentek meg nyomtatásban. Amire különösen büszke vagyok, hogy a Medvetáncnak nincs olyan tanulmánya, amit ma ne lehetne elolvasni, az ott megjelent írások egy része kötelező, illetve ajánlott irodalomként ott van ma is az egyetemi oktatásban. Szerkesztőként tehát ebben voltam, technikai közvetítőként pedig éveken át a Beszélőnél.

- **Egy picit ugranék, de maradnék a saját szerepválasztásodnál. 1993 januárjában a Csizmadia Ervinnek adott nagyinterjúban azt mondom: „*olyan társaságba szocializálódtam, ahol illik azt mondani, hogy a politikát jobb híján és csak szükséges rosszként csinálja az ember, mert valójában az íróasztala mellé vágyik, arra, hogy tudományos tevékenységet végezzen. Ezzel együtt úgy érzem, hogy van tennivalóm a***

³ A Medvetánc az '56 utáni első cenzúrázatlan legális társadalomtudományi folyóirat, ami 1981 és 1989 között jelent meg. Miklós Tamás, a folyóirat főszerkesztője a fiatal filozófusok és társadalomkutatók által szerkesztett lapról: „(...) az volt a célkitűzése, hogy dekriminalizáljuk a tudományos gondolkodást. Ne fogadjuk el, hogy szabadon gondolkodni bűncselekmény, amit legfeljebb titokban lehet csinálni. Nagyon fontosnak láttuk a szamizdat funkcióját, de társadalomtudományi folyóirat esetében döntőnek tartottuk a normális nyilvánosságot, azt, hogy ne újságpapírba csomagolva kelljen olvasni a szövegeket, mert úgy nem lehet szabadon tudományos vitát folytatni”. Miklós Tamás: „A szavak tettek” II. Jánossy Lajos Interjúja Miklós Tamással, In: litera.hu, 2019. augusztus 15., <https://litera.hu/magazin/interju/miklos-tamas-a-szavak-tettek-ii.html> (letöltés: 2019. augusztus 20.)

politika területén”⁴. Noha azt mondtad eddig, hogy nem választottad szét az értelmiségi és a politikusi szerepeid, ha az életpályádat nézem, azt látom, a rendszerváltás időszakában mégis megtörtént ez, és eldöntötted, politikus leszel.

Igen. Egy diktatúrában az autonóm értelmiségi szerepnek vannak politikai konzekvenciái. De a rendszerváltással megteremtettük a szakmailag vállalható politikusi szerepet is. Kézenfekvőnek tekintettem, hogy a szükségesnek vélt mértékben és módon szerepet vállaljak a rendszerváltásban.

- **Mi motivált e döntés meghozatalában? Van esetleg konkrét mozzanat, amihez ez a döntés köthető?**

Igen, ez elég világos egyébként. Ahogy utaltam rá, a demokratikus ellenzék másod-, harmad vonalához tartoztam 1988 elejéig. Ismét kitérnék a családi szocializációra. Apám ugye színházigazgató volt, tehát abban nőttem fel, hogy mások sikerének örüljek, mások teljesítményét el tudjam ismerni, adott esetben a sajátomnak tudjam érezni, és ne akarjak a színpadon állni. Egy színházigazgató magatartása ez: a társulat sikere a saját sikere és soha sem az, hogy ő maga álljon a színpadon. Ráadásul miközben az anyám és a húgom is színházi emberek lettek, én kilógtam a családból a szociológusi ambíciómmal. Egyébként szerepelni sem tudtam soha, irtóztam tőle. 1982-ben vagy 1983-ban például elhívott Barth István Újpestre egy általa vezetett klubba a lengyel mezőgazdaságról beszélni, 30-40-en voltak ott, én pedig úgy izgultam, hogy rosszul lettem, kimentem a tereméből és elájultam, nem tudtam ennyi ember elé kiállni és beszélni.

- **Ez aztán nagyon megváltozott...**

A helyzet hozta, hozza. Nem szerettem, ha rám irányul a figyelem. Gyerekként sok sportágat űztem, nem is voltam rossz például a vívásban, de amikor ki kellett állni akár házi versenyre is, akkor teljesen leblokkoltam, egy verset sem tudtam soha megtanulni, így az iskolai színpadi fellépésekből is értelemszerűen kimaradtam. Éppen ezért nyilvános vezető szerepre nem vágytam. Mindig akkor léptem be valahová, ha úgy érzetem, nincs elvégezve az, amit szerintem el kéne végezni, és valamiért más nem csinálja.

Így volt ez a politikával is. Ugye a Szabad Kezdeményezések Hálózata 1988 tavaszán alakult, ennek a tág vezetésébe bekerültem. Ekkor két kihívás ért, az egyik a bázis demokrata működéssel való szembesülés, amivel nem lehet egy hatékony szervezetet felépíteni. A Hálózat úgy épült fel, úgy születtek volna a tervek szerint programok, hogy a különböző civil kezdeményezéseknek kellett volna készíteni ezeket, amelyeket a Hálózat vezetésének érdemi hozzájárulás nélkül csak össze kellett volna gereblyézni. Na most, így soha semmi komoly dolog nem születik. A másik kihívás pedig az volt, hogy a demokratikus ellenzék vezetői ebben az időben kaptak először útlevelet és mentek ki sokan Amerikába, illetve más nyugat-európai országokba. Kis János, Demszky Gábor, Haraszti Miklós stb. – szerteszét szaladt a csapat. Ott voltunk 1988 nyarán egy működésképtelen szervezettel, és ismét választás elé kerültem. A Galamb utcában, a szüleim egykori lakásában laktam, elővettem a Hálózat alapítóinak listáját, negyvenvalahányan alapították, harmincegynéhány volt közülük itthon, Magyarországon, összehívtam őket a lakásomra, ahol javasoltam, tervezzük meg a párttá alakulás lépéseit. Úgy gondoltam, amennyiben ez nem megy, akkor itt hagyom az egészet. Szabó Miklós, Kenedi János, Kőszeg Ferenc, Solt Ottilia támogattak, de ezt már többé-kevésbé én irányítottam, miközben ehhez a megfelelő súlyom még nem volt meg

⁴ Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988) Interjúk. T-Twins Kiadó, 1995., interjú Magyar Bálinttal (1993. január) 359. o.

ebben a társaságban. Érdekes volt, hogy hirtelen ketten is az élére álltak annak, hogy a Hálózat maradjon mozgalom, Bába Iván és Mislivetz Ferenc. A Hálózat 1988. november 13-ai közgyűlésére terveztük az átalakulást.

• **Tehát ez volt az a pont, ahol úgy érezted, ha ebből párt lesz, akkor Te ebbe beleállsz?**
Igen, ha sikerül, akkor maradok, beleállok. Olyan volt, mint '79-ben az aláírás, morális okokból az ember aláírja, ebből pedig egy sor olyan dolog következik, ami már nem választás kérdése. Tehát november 13-án megalakult az SZDSZ, a Hálózat is maradt egy ideig, de az aztán elhalt. Amikor megalakult a párt, nem volt elnöke, hanem egy 9 tagú testület irányította, amibe bekerültem, és kézbe vettem a dolgokat. Már a közgyűlésre Szabó Miklóssal írtuk az *Elvi Nyilatkozatot*, ami döntően az ő munkája, és ez volt az első olyan nyilatkozata egy legális szervezetnek Magyarországon, amely forradalomnak nevezte '56-ot, három forradalom örökösének tekintet magát, és ellenzékiként definiálta magát. Az MDF ekkor még függetlenként és nem ellenzékiként definiálta magát. Ez politikai tartalommal bíró megkülönböztetés volt akkor: függetlenek (reformerek) és ellenzékiek (rendszereltörők). Tehát ezt az *Elvi Nyilatkozatot* fogadtuk el november 13-án. A név tekintetében szerettem volna, ha a párt neve Szabad Polgárok Szövetsége lesz, de a polgárokat elutasították, mondván, hogy az túl szűkre szabja a potenciális bázist, így aztán Szabad Demokraták Szövetsége lettünk. Nekiláttunk a programalkotásnak és 46 szerző hozzájárulásával létrehoztuk *A rendszerváltás programját*, ami 1989. március közepére már nyomtatott formában is elkészült. Ez csak a demokratikus ellenzék Beszélő-körének és a Medvetánc szerzői gárdájának köszönhetően volt lehetséges. Nem a semmiből indultunk.

- **Ezt 2009-ben, egy a Népszabadságnak adott interjúdban úgy fogalmaztad meg, hogy, „(...) Az SZDSZ az egyetlen párt, ahol a belső kritikai él mindig nyilvánosan jelent meg”⁵.**

Igen, mindig nyilvánosan, és ráadásul ennek volt igazán becsülete a tagság és a támogatók körében. A demokratikus ellenzék ugyanis alapvetően értelmiségi ellenzék volt, nem is lehetett más Magyarországon. Tagjainak egy vagyona volt: a szabad, korlátozások nélkül vállalt és kinyilvánított véleménye. Ebből az értelmiségi szabadságból átlépni egy olyan politikai szerepbe, ahol bármilyen korlát megkötheti a saját véleményed nyilvánosságra hozatalát, ez sokaknak elfogadhatatlannak tetszett. Miközben nemcsak az értelmiségi, hanem a politikusi szerepre is vágytak. Egyszerre vágytak arra, hogy reggel képviselők az Országházban, délben OT-tagok az SZDSZ-ben, délután vagy este pedig szuverén, individuális kritikusok a mindentől független szerkesztőségben. Márpedig ez a dolog természetéből adódóan nehezen fér össze és okozott is némi konfliktust. A politikában magától értetődő önkorlátozás nálunk egyszerűen nem működött. Az SZDSZ egyik strukturális problémája az volt, hogy nekünk nem értelmiségi holdudvarunk volt, hanem a holdudvar maga volt a párt. Nyugati demokráciákban nem fellelhető képződmény. Innen adódott, hogy az SZDSZ hagyományaival, szellemiségével nem fért össze a fegyelmezés, politikai értelemben. Az, hogy az összeférhetetlen vagy személyes ambícióikat a közös politika fölé helyező figurákat, úgymond pártszerű, Nyugat-európai értelemben bevett eszközökkel kipasszírozzák az érdemi pozíciókból. Egyedül talán Tölgyessy Péter frakcióvezetéséből elmozdítása volt ilyen lépés. De például a máshol bevett eszköz a zsarolás, a pozíciókkal történő fizetés is hiányzott a repertoárból.

⁵ Magyar Bálint: Ennek az SZDSZ-nek vége. Ónody-Molnár Dóra interjúja Magyar Bálinttal. In: Népszabadság, 2009. július 17. http://nol.hu/belfold/20090717-ennek_az_szdsz-nek_vege-341674 (letöltés: 2019. július 22.)

- **Mi volt szerinted annak az oka, hogy ez így alakult? Miért nem tisztultak le a szerepek?**

Az volt az oka egyrészt, hogy azoknak az értelmiségieknek, akik beszálltak a politikába a jelentős része politikusnak alkalmatlan volt, másrészt pedig, hogy a rendszerváltás nyomán óhatatlanul depolitizálódó értelmiségi szerepek nem elégtették ki őket.

- **Kaptál olyan kritikákat, kvázi vádakat – például Eörsi Istvántól és Kőszeg Ferencről –, hogy próbáltad az értelmiséget (holdudvart) az SZDSZ-en belüli mondjuk úgy marginalizálni. Vagy ha tetszik, arra készíteni őket, válasszanak a két szerep között. A mából visszanezve hogy látod, lehetett volna ezt kevesebb konfrontációval csinálni? Vagy esetleg épp ellenkezőleg, még radikálisabban kellett volna „határokat” húzni? Vagy ez utóbbi pont a már említett ok miatt, hogy a tagság vevő volt erre, nem lehetett?**

Az az igazság, hogy ez – ahogy az előbb erről már szoltam – egy megnyerhetetlen történet volt. Ebben nekem és az SZDSZ más vezetőinek csak elbukni lehetett. Nehéz ügy volt ez, például az értelmiségi megközelítés egyik béklyója az volt, hogy az a kérdés, hogy az SZDSZ-nek mint pártnak lehet-e önérdeke, és ez áttételesen használ az országnak, ez egy legitim módon feltehetően kérdés volt. Mert az igazi értelmiségi csak a haza hasznát nézi, és abban semmilyen pártérdek nem szerepel. Az, hogy ennek a konstrukciónak a nyomán az SZDSZ eltűnt, és az hogy nincsen ezt az értékrendet képviselő párt, hogy ennek milyen következményei vannak az ország egészére nézve, az már nem volt érdekes.

- **Úgy érzed, tehetetlen voltál politikusként azzal szemben, hogy ezzel az értelmiségi „kint is vagyok, bent is vagyok” attitűddel bármit is csinálj, akár azt is mondhatjuk, politikai öngyilkosság lett volna szembemenni ezzel?**

Szembe mentem vele, nemcsak én, sokan mások is, Pető, Kuncze, Szabó Miklós, Rajk, Haraszt, és sorolhatnám tovább. De bőven voltak olyan, a párt vezetésében közvetlenül nem résztvevő nagy tekintélyű értelmiségiek, akik abszolút értették a politikai és értelmiségi szerepek egymáshoz való viszonyát, s akikkel nemhogy konfliktusom nem volt, de mindig szoros baráti kapcsolatunk volt, mint például Konráddal, Litvánnaal, Vásárhelyivel.

- **Egy picit olyan érzése tud támadni az embernek, mintha olykor csak azért is szembe mentél volna a párt értelmiségével...**

Mire gondolsz konkrétan?

- **Például Eörsi István egy 2002-es cikkében⁶ több mindent is felsorol, így például a '94-es koalícióban való bennmaradást, ami az ő interpretációjában a Te akaratod szerint történt, noha 1996-tól már szinte mindenki a kilépés pártján volt. Számodra ez az értelmiséggel való szembemenést jelentette, vagy egyszerűen úgy érezted, a pártpolitikai racionalitás nem azt az utat követeli meg, amit az értelmiség mond?**

Egyik kérdésben sem volt többségi vélemény, csak utólag annak képzelt. Ráadásul az SZDSZ nem volt egy erősen centralizált párt, pláne nem egy ember határozta meg a lényegi döntéseket. A nekem tulajdonított mindenható szerep akár hízelgő is lehetne, csak nem

⁶ Eörsi István: A szabad demokraták és az értelmiség. In: Élet és Irodalom, XLVI. évfolyam 34. szám, 2002. augusztus 23. <https://www.es.hu/cikk/2003-01-13/eorsi-istvan/a-szabad-demokraták-es-az-ertelmiseg.html> (letöltés: 2019. július 20.)

helytálló. Én tudom, hogy miben mi volt a szerepem és a súlyom az SZDSZ történetében. A saját hibáimmal és tévedéseimmel is többé-kevésbé tisztában vagyok. Ugyanakkor a bukást általában szeretik az emberek megszemélyesíteni és különböző mitológiákat építeni köré. Ez annál inkább így van, minél erőteljesebb volt a csodavárás. Az SZDSZ esetében szeretnek két ügynevezett ősbűnről beszélni, ezek a koalícióba történő belépés és a Tocsik-ügy. Nézzük a koalíciókötést. Az 1994-es választás második fordulójában érte el az SZDSZ a történetének abszolút számban a legnagyobb szavazatmennyiségét, 1 millió 200 ezer körül. Kampányfőnökként 1994-ben direkt megrendeltem egy közvélemény-kutatást arról, milyen lenne a szocikkal való koalícióra lépés fogadtatása, s ezt tudatosan a második forduló eredményének – azaz az MSZP 54 százalékos parlamenti súlyának – ismeretében⁷ kérdeztettük le. Vasárnap volt a választás, kedden-szerdán lement a közvélemény-kutatás, ami szerint az SZDSZ szavazóinak 86 százaléka azt mondta, hogy lépünk be a koalícióba; az MSZP híveinek 82, és az ellenzéki pártoknak összesen 51 százaléka mondta azt, hogy lépünk koalícióra a szocikkal. Feltettük azt a kérdést is, hogy mit gondolnak akkor, ha Horn Gyula lesz a miniszterelnök, erre az SZDSZ szavazóinak 75 százaléka azt mondta, akkor is legyen koalíció. Azt a kérdést is feltettük, mi van, ha nem tudjuk teljesíteni a programunkat, még ebben az esetben is 70 százalék támogatta a koalíciót. Ezen felül Genschertől⁸ kezdve, jó néhány nyugati politikustól kaptuk a telefonokat, hogy nehogymár engedjük a szocikat egyedül kormányozni. Előttünk volt az EU-s és a NATO-s csatlakozás... Továbbá Horn Gyula tudva, hogy nem lehet a gazdaságot rendbe tenni nélkülünk, mert a saját pártján belül nem tudja azokat az intézkedéseket keresztül vinni, melyek a gazdaság stabilizálásához szükségesek lennének, felkért minket a koalícióra. Ezek után két SZDSZ-es küldöttgyűlés szavazta meg kétszer is 80 százalékkal a belépést. Ha pedig az informális tekintélyeket nézzük, Kis Jánosnak még volt akkora tekintélye, ha akkor azt mondja, ne lépünk koalícióra, akkor nem valószínű, hogy létre jött volna.

Az SZDSZ kispárttá válását nem a szocikkal történő koalíció okozta. A koalíciókötést követően az SZDSZ támogatottsága a közvéleményben 26 százalékra emelkedett. Se előtte, se utána soha nem volt ilyen magas. Hogy ki kellett volna lépni a koalícióból? Igen, valószínű. De ennek se volt soha többsége. Akkor már az SZDSZ számtalan helyen a szocikkal koalícióban volt jelen az önkormányzatok vezetésében, programjának számtalan eleme a kormány programjává vált és sok minden a megvalósulás útján volt. Amit Eörsi pusztá hatalomszeretnek vélt, az részemről biztos nem állt, viszont tény, láttam, hogy a koalícióból kilépés veszteség oldalán mi minden menne a semmibe.

A másik ősbűn a Tocsik-ügy volt. Pártfinanszírozási botrányba a nyugati demokráciákban is keverednek pártok. Valóban itt a fundraiser-ek mellényúltak. Magán lenyúlás nem történt, az összeg is visszakerült az államkasszába. Ráadásul az ügy nyomán lemondott az Állami Vagyonügynökség teljes vezetősége, Kuncze nem állította le a rendőrségi vizsgálatot, a politikai felelősséget magára vállalva Pető lemondott a pártelnökségről, megszavaztuk a parlamenti vizsgálóbizottság felállítását, és bírósági szakaszba került az ügy. Mondjanak egyetlen egy ügyet, ahol ez azóta bármikor megtörtént. Ezzel szemben az SZDSZ belső narratívája 20 éve az, hogy ezért és a koalíció miatt nincs liberális párt. De az SZDSZ népszerűsége nem önmagában ezzel úszott el. Két nagy esése volt 1994 és 1998 között az SZDSZ-nek. Amikor jött a Bokros-csomag, az SZDSZ támogatottsága esett 5 százalékpontot, csakúgy, mint az MSZP-é, de az MSZP-é később visszament, az SZDSZ viszont megmaradt 15 százalékon. Jött a Tocsik-ügy, az SZDSZ megint esett 5 százalékpontot, ahogy újra az MSZP is,

⁷ Akkor még kétfordulós volt az országgyűlési választás, a két forduló két hét volt.

⁸ Hans-Dietrich Genscher német jogász, politikus

az MSZP azonban egy idő után most is visszaemelkedett, miközben az SZDSZ támogatottsága beragadt 10 százalékon. Ebben szerintem döntő szerepe volt az állandósult önmarcangolásnak, az „ősbűn” napirenden tartásának. Kb. az derült ki, akárhogy is vezekel az SZDSZ, nincs bűnbocsánat, kicsit tágítva a nézőpontot, akinek nincs büntudata vagy úgy tud tenni pártszinten, hogy nincs, mint ebben az esetben a szocik, később folyamatosan a Fidesz, annál a közvélemény gyorsan felejt, aki viszont elismeri, hogy vétett, pláne, ha még ezt saját hívei állandóan napirenden is tartják, annak nincs feloldozás. Aztán más hibák mellett 1998-ban ehhez jött egy rossz választási kampány, amit kampányfőnökként elsúrtam. De abban benne volt az is, hogy Horn három fronton indított teljesen értelmetlenül támadást az SZDSZ ellen: közbiztonság, Bős-Nagymaros, vatikáni szerződés – hogy majd ő egyedül kormányozzon.

- **De akkor szerinted mi volt az oka az SZDSZ kis párttá válásának?**

Én három strukturális okát látom annak, amiért az SZDSZ kis párttá válása bekövetkezett. Az SZDSZ ugyanis semmilyen körülmények között sem válhatott volna egyedüli kormányzó párttá, még a 20 százalék kétszeri elérése is óriási dolog volt. Ha nagyon fegyelmezett a társaság, akkor 8-10 százalékon megragadhatott volna, de az, hogy 5 százalék után eltűntünk, az már tisztán rajtunk állt. Tehát a három strukturális ok: (1) a történelmi félreértés. Ugye azért voltunk mi a liberális párt, mert a halálbüntetést az SZDSZ tagjainak csak 60 százalék támogatta, szemben a 90 százalékos országos átlaggal. Amikor megvizsgáltuk 1991-ben, hogy az emberi jogi, illetve a gazdasági kérdésekben a párt programjával összhangban lévő álláspontot képvisel-e a a csúcson lévő 30 ezres párttagságunk, akkor azok aránya a párttagok között, akik a gazdasági és emberi jogi kérdésekben egyaránt következetesen liberális álláspontot képviseltek mindössze 5 százalék volt. Lehetett ábrándozni hatalmas liberális pártról, de ezt a szakadékot a képzelt és ténylegesen vallott értékstruktúra között áthidalni hosszú távon nem lehetett. De jellemző, hogy a csodavárás nyomán ezt az SZDSZ belső ellenzéke nem akarta megérteni, és állandóan visszatérő morális vád volt ellenünk, hogy az SZDSZ vezetése elárulja a liberális értékeket, nem elég liberális és ezért csúszunk lejjebb, tehát legyünk még liberálisabbak. Csak ha te tudod azt, hogy a tagjaid kb. 5 százaléka osztja ezt a nézetrendszert, akkor ez a még liberálisabbnak kell lenni szöveg fogja még jobban lehúzni a pártot, s taszít bele egy olyan spirálba, aminek a végén aztán eltűnysz. (2) A másik strukturális ok a mi témánkhoz kapcsolódik: az értelmiségi és a politikai szerep szétválasztásának a hiánya. Ahogy már mondtam, a holdudvar volt a párt. A Fidesznek holdudvara se volt, nemhogy az értelmiségi társasága bent lett volna a pártban, amint nekünk. És szinte egy kézen megszámolható, hogy a szoci pártot hány igazán ismert értelmiségi vállalta névvel. (3) A harmadik ok pedig az, hogy nem építettünk klientúrát. Nem azt mondom, hogy kellett volna, nem építettünk, rendben van, de ez egy választás volt. Azzal viszont tisztában kell(ett) lenni, hogy a két nagy tömb, a szocik és a Fidesz rendelkezett ezzel. Az MSZP-nek volt egy a gazdaságban csökkenő, egyébként a közalkalmazottak körében, még egyetemeken, kutatóintézetekben is még meglévő, de folyamatosan előregedő, szétporló klientúrája, a Fidesz pedig felépített egy vazallusi klientúrát, de az SZDSZ-nek – bárki bármit mond – nem volt. A mi eszméinkkel szimpatizáló vállalkozók is előbb-utóbb besoroltak vagy a Fideszhez vagy az MSZP-hez, ha el akartak érni valamit. Nem tagadom, helyi szinten az SZDSZ-ben is megjelent a klientúra építés kezdeménye, például támogató vállalkozók megbízással jutalmazása, de ez soha nem lett az SZDSZ egészének célja, gyakorlata. Ezek az alapvető strukturális okok, természetesen

van egy sereg más eseti dolog, hibás döntés, megannyi személyi alkalmatlanság, értelmetlen rivalizálás stb., ami a zsugorodáshoz, majd az eltűnéshez vezetett.

- **Ugye te abból a közezből jöttél, ahogy mondtad is, ahol az értelmiségi lét volt a mondjuk úgy etalon. Menyire volt nehéz ezt a saját közegedben kezelni, kaptál rosszaló megjegyzéseket, amikor már egyértelmű volt, hogy a politikusi utat választod?**

Nem, akkor a rendszerváltás eufóriája volt a meghatározó élmény. Ráadásul nagyon sok embert próbáltunk bevonni, borzasztó nehéz volt képviselőjelölteteket találni, és sok szakember értelmiségi barát vissza is utasította a kérésünket, akik közül aztán a következő alkalommal néhányan meg is megbántódtak, mikor már jöttek volna, de nem tudtak bekerülni a parlamentbe, mert már más volt a helyzet.

- **Később sem volt ebből a szerepválasztásból konfliktusod?**

Az értelmiség ambivalens a politikával, a politikusokkal, egyfelől nem kis részük imádja, hogy bejáratos a politikusokhoz és kézből etetik. Ez a szocializmusban is így volt, imádták ezt a típusú intimitást, a személynek szóló kitüntetett figyelmet, támogatást, miközben az is kellett és kell nekik ma is, hogy lenézhessék a politikust. A kijáras lelki igényeihez jobban illik, ha az értelmiségi miközben a politikus diszkrecionális segítségét kéri, eközben le is nézheti, hogy az mégis csak egy bunkó. Az előtt kevésbé szégyelli, hogy kér. Ha a politikus abból az értelmiségi körből, esetleg bizonyított értelmiségi teljesítménnyel jön, akkor felborul ez a lelki helyzet. Ilyenkor jön olykor az a szöveg, hogy a politikusnak állt értelmiségi elárulta a hivatását, már nem értelmiségi többé. Holott én például úgy érzem, hogy amit az oktatási tárca vezetőjeként tettem, az intellektuális teljesítményként semmivel sem kevésbé összetett, komplex, mint amit értelmiségiként korábban. Utána, amikor megfordul a viszony, akkor jön az – mondhatnám ironikusan –, hogy nem elég, hogy politikus lett, most visszajön, és a mi, tudományos terepünkön dumál, akkor azt is nehezen viselik, a napi politikától távolabbi témákban is a pártpolitikai szereplőt „leplezik le”.

- **Ezek szerint az is nehéz helyzet volt, amikor újra értelmiségi lettél. Menyire volt részéről tudatos a politikusi pálya lezárása? Miben volt nehéz vagy épp könnyű visszatérni az értelmiségi létbe?**

2008 tavaszától többen gyakorlatilag nem vettünk részt az SZDSZ mindennapjaiban. Még 2008-ban tettem kísérletet arra, hogy az SZDSZ-t újra Kuncze vezesse, ez végül nem sikerült. Ekkor látszott, hogy az MDF-et a Fidesz próbálja felőrölni, bennünket pedig saját magunk. Amikor 2008 tavaszán kikerültünk a kormányból, próbáltam – nem először egyébként – összehozni az MDF-et és az SZDSZ-t egymással, de ez elől az MDF elzárkózott, azt gondolták, hogy Bokros Lajossal majd elszipkássák az SZDSZ szavazóbázisát. Azt megkutattuk, hogy az SZDSZ-nek és az MDF-nek a megmaradt szavazóbázisai ugyan nem nagyon vándorolnak egymáshoz, de nem voltak rosszindulatúak egy esetleges összefogással szemben. De ez nem valósult meg. Ezzel a végjáték elkezdődött. 2009-ben ki is léptem a pártból, 2010-ben pedig végképp látszott, hogy nincs tovább.

Akkor azért kérdés volt, mit is kezdek magammal. Egy ideig oktatáspolitikai tanácsadó voltam, sokáig Moldovában, majd Romániában, de ezeknek a munkáknak akkor van értelmük, ha az adott ország minisztere tudatosan akar is valamit csinálni. Ha nem, akkor az ilyen tanácsadói munkának megvannak a korlátai. Az ilyen típusú tanácsadás egyfajta köztes állapot a politikusi és értelmiségi szerep között. Ezt követően viszont szociológusként

kezdtem el az Orbán-rendszert elemezni. Az előzménye annak, amit most is csinállok a 2001-es cikkem, a *Magyar polip – a szervezett felvilág*⁹. (Bár véletlenül előkerült – már nem is emlékeztem rá – az 1999-es SZDSZ küldöttgyűlés előkészítő anyaga, amiben a Fidesz maffiaállamát hasonlítom össze a liberális államberendezkedéssel). Majd 2011-ben írtam egy hosszabb tanulmányt, *A visszautasíthatatlan kétharmados ajánlatot*¹⁰. 2013-ban pedig ismét visszajött a nyelv problémája: amíg nincs megnevezve valami, nem lehet mit kezdeni vele. Ekkor csinált velem egy interjút Rádai Eszter, és akkor mondtam, hogy legyen a címe az, hogy *A posztkommunista maffiaállam*¹¹, legyen ez világos.

- **Még egy picit a múltba nézve: ami ma Magyarországon van, abban szerinted van az értelmiségnek és a rendszerváltó politikusoknak felelőssége?**

A rendszerváltó politikusok esetében nem lehet azt kérdezni, hogy van-e felelőssége vagy nincs, van egy path dependece is, de azért azt látni kell, hogy Orbán nélkül nem lenne ilyen rendszer, mint ami most van. Az, hogy ez hogyan tudott előállni, más kérdés, Nem volt szükségszerű, ugyanis egymással kapcsolatban nem lévő elemek, tényezők együttes jelenléte és összeadódása vezetett el ide. Szerintem ezt okozta a 100 napos program jelentette túlköltségek, majd az abból való folyamatos visszalépés, vagyis a program fenntarthatatlansága, okozták a korrupciós esetek, okozta a 2008-as pénzügyi világválság, okozta a költségvetési vonzatú szerintem alkotmányellenes népszavazás, amivel megbénították a reformokat, az egészségügyi és oktatási reformot, okozta természetesen az őszödi beszéd és okozta Orbán Viktor maga, aki erre rákészült. És azt se felejtjük, hogy az ügyészi pozíció a kezükben volt, a kormány semmilyen ügyet nem tudott kivizsgálni, Medgyessyt feltehetőleg már korán megzsarolták, nem is ment utána az egykori fideszes ügyeknek. Lényegében 2002-től egyfajta kettős hatalom létezett. A politikai pártok patrónus-kliens hálózatokká váltak. Mindehhez hozzájárult később az aránytalan választási rendszer, melynek révén a Fidesz a szavazatok 53 százalékával kétharmadot, azaz teljhatalmat tudott szerezni a parlamentben és azon kívül.

A 2010-et követő választásokon sokaknak, így a politikusoknak és az értelmiségnek egyaránt volt felelőssége. Az előbbiek esetében, hogy háziasított, megvásárolt pártok-e az ellenzéki pártok. Belehelyezkednek-e a Fidesz-nyelvbe, vagy túllépnek rajta. Trükközgetnek, vagy beleállnak a nemzeti ellenállás feladatába. Ugyanis amorális alapon lehet diktatúrát építeni, de amorális alapon nem lehet diktatúrát megbuktatni. Tehát ha ők megtűrik azokat az embereket a körükben, akik korrumpáltak, a Fidesz által kitartottak, akkor ezt a rendszert nem dönthetik meg. Az értelmiség esetében pedig az van, hogy vagy kialakít egy saját rendszerkritikai nyelvet, vagy enélkül nem sokat tehet. Ennek a nyelvnek a hiányában nem lehet fellépni a rendszer ellen, és ezt mintha képtelenek lennének megérteni. A közös nyelv nélkül a gondolatok egymásba építése nem történik meg. Annak idején, az intézeti viták, a demokratikus ellenzékben lefolytatott viták kitermelték, megalkották a kategóriákat, ami rendszerkritikai nyelvvé épült. Most viszont úgy látom, egymásra reflektáló, egymástól tanuló, építkező szakmai közélet nincs. Ez alatt azt értem, hogy ahelyett, hogy megvitátnánk

⁹ Magyar Bálint: Magyar polip – a szervezett felvilág. In: Magyar Hírlap, 2001. február 22.

¹⁰ Magyar Bálint: A visszautasíthatatlan kétharmados ajánlat. In: Népszabadság, 2011. március 12.

<http://nol.hu/belfold/20110312-a-visszautasithatatlan-ketharmados-ajanlat-1008751> (letöltés: 2019. augusztus 20.)

¹¹ A posztkommunista maffiaállam. Rádai Eszter interjúja Magyar Bálinttal, In: Élet és Irodalom, 2013. június 14. <https://www.es.hu/cikk/2013-06-14/radai-eszter/a-posztkommunista-maffiaallam.html> (letöltés: 2019. augusztus 20.)

egymás gondolatait, vitáznánk, vagy valamit igyekeznénk közösen megalkotni, ehelyett publikációs kényszer van és egymás mellett való elbeszélés.

- **Még visszatérve a politikus létedhez, ha 2010-ig áttekinted az életpályád, van, amit a mából visszanezve másként tennél? Van, amit hibának tartasz?**

Ezt nehéz megmondani, mert az ember kényszerek között szerepel, él. De biztos van. Mondjuk a '98-as kampányban kampányfőnökként másképp kellett volna reagálnom egy sor dologra. Az is lehet, hogy amit felvetettél, hogy 1996-ban meg kellett volna jobban fontolni a koalícióból való kilépést, de ha azt nézem, hogy az SZDSZ elkerülhette-e volna a kispárttá válást, ha mondjuk kilép a koalícióból, akkor azt mondom, nem, ha ragaszkodik ahhoz a liberális értékrendhez, amit képvisel. Hogy csináltam volna valamit másként esetleg? Az tudatos volt, hogy milyen eszközöket nem alkalmazunk még akkor sem, ha esetleg politikai értelemben eredményesebb lett volna. De ez nem értelmiségi, hanem morális korlátok miatt volt így. Mondjuk például azt, hogy az oktatási reformnál azt tudtam, hogy nem lehet meghirdetni egyben az egészet, mert azt a szocialisták képtelenek lenyelni, de így, hogy részenként próbáltam az egyes elemeket bevezetni, a nagyközönség számára kevésbé volt átélhető. De vajon hogy tudtam volna azon változtatni, hogy semmilyen reformot nem lehet végigvinni úgy, hogy legalább a hatalmon lévő pártok ne támogassák teljes mellszélességgel? Ettől még nem hiszem, hogy azt kellett volna mondanom, akkor inkább nem kezdek bele, az ember megpróbálja, még akkor is, ha a lehetőségei korlátozottak.

- **Voltaképp az eddigiekből következik a válasz, de azért felteszem a kérdést: kell ma az értelmiség? Ha kell, hogy lehet jól csinálni ezt a szerepet és miben más ez a szerep szerinted most, mint az 1990-es és 2000-es években?**

Inkább csak a hiányaimat sorolnám. Egyrészt megismétlem, hogy értelmiségi közgondolkodás gyakorlatilag nincs, szemben azzal az idővel, amikor volt, még ha csak informálisan is, de volt, hatottak egymásra, beépültek egymás munkáiba. Ez szerintem most nincs, helyette egymással bizonyos értelemben öncélúan versengő egyének vannak. Amit nem lehet megkerülni ennek kapcsán az az egzisztenciális kérdés. 2010 után soha nem szóltam meg azokat, akik mondjuk a közoktatásban dolgoznak, hogy miért nem bátrabbak, mert a rendszer államosításával olyan függő helyzetbe kerültek, ami egzisztenciálisan totál ki tud nyírni embereket. De bizonyos értelemben felháborít, vagy inkább elszomorít, hogy azok, akiknek nincs igazi vesztenivalójuk, azok milyen gyáván viselkedtek mondjuk a felsőoktatási intézmények élén, olyanok nem mernek fellépni például, akik már nem újraválaszthatók rektorként, miközben kisebb a vesztenivalójuk, mint a rendszerváltás előtt volt a hasonló helyzetben lévőknek. A vazallusi rendszer kiépítése, az alávetés egyre szélesebb területeket, értelmiségi intézményeket érint. Az állam által alávetni kívánt, függő helyzetbe hozott területeken meg újra virágzik az öncenzúra.

Névjegy

- Magyar Bálint (1952) szociológus, politikus. Az ELTÉ-n szerzett diplomát szociológia-történelem szakon. 1980-ban szerzet doktori címet. 1977-től 1981-ig az MTA Világgazdasági Kutató Intézet kelet-európai osztályának munkatársa volt. 1981-ben lengyelországi tanulmányútja közben kiutasították, majd az állásából elbocsátották. Ezt követően Hankiss Elemér értékszociológiai műhelyének munkatársa lett. 1982-től 1987-ig a Szövetkezeti Kutató Intézetben dolgozott. Az 1980-as évek első felétől szervezett falukutatások, falujárások vezető munkatársa. 1988–1990 között a

Pénzügykutató munkatársa. 1979-től vett részt a demokratikus ellenzék tevékenységében. Aláírta a Charta '77 tagjaival szolidaritást vállaló nyilatkozatot. 1981 és 1985 között összekötő volt az illegálisan megjelenő Beszélő szerkesztősége és nyomdája között. A folyóiratban apai dédapja nevét használva Kürthy Emilként publikált. 1982 és 1989 között a Medvetánc című folyóirat egyik szerkesztője volt. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózatának, majd a Szabad Demokraták Szövetségének alapítója, e párt képviselőjeként vett részt az Ellenzéki Kerekasztal-tárgyalásokon. Az SZDSZ-ből való 2009-es kilépéséig több cikluson át ügyvivője, 1998 és 2000 között elnöke volt. 1990-től 2010-ig országgyűlési képviselő. 1996 és 1998, majd 2002 és 2006 között oktatási miniszter, 2007-től másfél évig európai uniós programokért felelős államtitkár. 2008 és 2012 között az Európai Innovációs és Technológiai Intézet vezető testületének tagja. Jelenleg a Pénzügykutató Intézet munkatársa.